

ИСЛОМДА МУРТАДЛИК

Тарихий ва муқаддас китобдаги таҳлили

APOSTASY in ISLAM

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ

*A Historical &
Scriptural Analysis*

TAHA JABIR ALALWANI

(ШТ) «Китобларининг қисқача сериялари»

ИСЛОМДАГИ МУРТАДЛИК

ТАРИХИЙ ВА МУҚАДДАС КИТОБДАГИ ТАҲЛИЛИ

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ

Таҳа Жабир Алалвани

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2022

УДК 297
ББК 86.38
Т 24

Китоб ҳомийси:

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Херндон Виржиния АҚШ

Билимлар интеграцияси институти (ИКИ)

Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Таҳа Жабир Алалвани

Китобни ўзбекчага таржима қилган: Эшбаева Раҳат; – Б.: 2022

Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муяссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини ақс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига қафолат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан тасдиқланган №55

Исломдаги муртадлиқ: тарихий ва муқаддас китобдаги таҳлили (Uzbek)

Таҳа Жабир Алалвани

ИИТ «Китобларнинг қисқача сериялари»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

1444 АН / 2022 СЕ

Paperback ISBN 978-9967-08-947-1

Apostasy in Islam: A Historical and Scriptural analysis (Uzbek)

Taha Jabir Alalwani

ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

1433 АН / 2012 СЕ

Paperback ISBN 978-1-56564-585-1

ИИТ

P.O.Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
ISBN 978-9967-08-947-1

УДК 297
ББК 86.38

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари – бу китобнинг асл мазмуни тўғрисида ўқувчиларга тушунча бериш учун мўлжалланган қисқача шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашридир. Қисқа, осон ўқиладиган, вақтни тежайдиган шаклда ишлаб чиқарилган ушбу бириктирилган тезислар катта нашрнинг диққат билан ёзилган кўринишини тақдим этади ва китобхонларни бу китобнинг асл нусхасини ўрганишга ундайди.

Муртадлик (ал-риддах) учун қонуний равишда белгиланган жазо қандай ва буни Қуръоннинг 2:256-оятида назарда тутилган диний бағрикенгликни талаб қилган «иймон билан қандай боғлиқлиги бор?»

Бу Таҳа Жабир Алавланининг «Исломдаги муртадлик: Тарихий ва Муқаддас китобдаги таҳлили» деб номланган муҳим тадқиқотининг қисқартирилган нашри бўлиб, 2011-йилнинг биринчи мартада нашр этилган. Пайғамбар ҳаёти давомида ҳеч қачон муртадни ўлимга маҳкум қилмаганлиги ҳақиқатдир. Шунга қарамай, бу масала асрлар давомида мусулмон дунёсини азоблаган энг мунозарали масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Шунингдек, бугунги кунда бу оммавий ахборот воситаларида жуда зарарли нашрларнинг манбаси ҳисобланади, чунки ислом ҳуқуқшунослиги инсон ҳуқуқлари ва сўз эркинлигини ашаддий менсимаганликда айбланмоқда. Ушбу китобнинг мавзуси жуда нозик ва муҳим мавзудир. Муаллиф ҳақли равишда мунозаранинг тарихий келиб чиқишини, шунингдек, унинг атрофидаги кўплаб ахлоқий ва мавзуга оид масалаларни батафсил ўрганиш учун қатъий далилларга эътибор қаратади. Ўлим жа-

зоси тарафдорлари томонидан илгари сурилган мунозараларда у Қуръон ҳам, суннат ҳам эътиқод эркинлигини тарғиб қилади, шу жумладан, иймондан чиқишни ва ал-ридда гуноҳи учун ўлим жазосини қўллаб-қувватламайди деб таъкидлайди. Бу ерда «гуноҳ» сўзига кўп эътибор қаратилади ва шундай деб ёзилади: агар кимдир бировнинг муртадлиги жинойи иш деб топиладиган бўлса ва бу бошқа жинойи ишлар билан боғлиқ бўлмаса, айниқса миллий хавфсизлик нуктаи назаридан хавф туғдирмаса, унда муаллифнинг сўзларига кўра, бу Худо ва инсон ўртасидаги бўлган муомаладир. Шуниси қизиқки, Қуръонда иймон келтиргандан кейин куфрга қайтган шахслар, ҳақида бир неча бор айтилган, аммо уларни ўлдириш ёки жазолаш кераклиги ҳақида сўз юритилмаган. Ислом динида Худога сиғинишда истаган динни танлаш эркинлиги тарғиб қилинади. Бу инсон масъулиятининг асоси бўлиб бу ҳаётда эмас, балки охирада баҳоланадиган танловдир.

Ушбу асар Қуръон ва суннатнинг юксак ниятлари ва қадриятлари, (*maqasid al-shar'iah*) мақасид ал-шариатни чинакам англаш жуда зарур бўлган мураккаблик ва заифлик даврда ёзилган. Муаллиф исломий матн-шунослик фанлари ва бошқа билим соҳаларини ўрганишда анъанавий ёндашувларни ҳисобга олиб, шунингдек, схоластик талқинни таҳлил қилган ҳолда, Қуръон ва саҳиҳ ҳадисларни батафсил ўрганиб чиққан кучли далилларга асосланган ёндашувдан фойдаланади.

Қуръонга биноан одамни сабабсиз ўлдириш бутун инсониятнинг ўлдирилишига тенгдир. Шунинг учун ҳамдардлик ва адолат, шунингдек, эътиқод эркинлиги манфаатлари учун ушбу мавзу бир маротаба ва аниқ ҳал қилиниши жуда муҳимдир.

Асл нусханинг қисқартирилган нашри

ИСЛОМДАГИ МУРТАДЛИК: ТАРИХИЙ ВА МУҚАДДАС КИТОБДАГИ ТАҲЛИЛИ

Таҳа Жабир Алавлани

ISBN hbk: 978–1–56564–364–2

ISBN pbk: 978–1–56564–363–5

2011

КИРИШ СЎЗ

Ушбу тадқиқот, муртадлик сўзини ишлатилган маъносида, Қуръонда белгиланган ва суннатда аниқланган, қонуний равишда белгиланган жазонинг мавжудлиги тўғрисида бирдамлик йўқлигини намойиш этишга қаратилган. Муртадликка оид далиллар тўпламига Пайғамбаримиз (С.А.В.)* нинг саҳобаларига тегишли ҳадислар ва анъаналар орқали бизга етказилган сўзлари ва ҳаракатлари киради, бу бизга Ислом динида эътиқодни ўзгартириш жинояти учун, агар у билан бошқа жиноий ҳаракатлар боғлиқ бўлмаса қонун билан белгиланган жазо бор ёки йўқлигини баҳолашга имкон беради. Аслида Қуръон ва суннат амаллари одамларнинг иродалари, ниятлари, фикрлари, ифодалари ва хатти-ҳаракатларига нисбатан эркинлигини тасдиқлайди.

Шу мақсадда, тадқиқотда турли хил ҳуқуқшунослик мактаблари таҳлил қилинган бўлиб, унда мусулмон ҳуқуқшуносларнинг аксарияти муртадни оғзаки суннат ва келишув асосида ўлдириш керак деган даъволарини асосладилар. Ушбу тадқиқотнинг услубий ёндашуви фалсафий, аналитик ва индуктив/тарихий, шу жумладан, ислом матни фанлари ва бошқа тегишли билим соҳаларини ўрганишга оид анъанавий ёндашувга асослангандир. Қуръон асосий тамойиллар ва асосларга оид барча қарорлар учун бош манбадир. Суннат Қуръоннинг маъносини мажбурий равишда очиб берадиган манба сифатида қаралади.

Қуръонда учрайдиган лингвистик атамаларнинг маъноларини аниқлашда қуйидаги мезонлардан фойдаланилади: Қуръонда бундай атамаларнинг фойдаланилиши; Пайғамбаримизнинг суннатдаги тушунарли сўзлари ва арабларнинг бу каби атамаларни турли лаҳжаларида, адабий услубларида ва сўзлашувларида одатий тарзда ишлатиши. Ушбу устуворлик тартибига амал қилиб, араб тилининг лингвистик атамалари Қуръон маъноларини аниқлашига йўл қўйилмаслигини таъминлайдилар. Ниҳоят, Ислом қонунларининг қадриятлари ва ниятлари умумбашарий бўлиб, муртадлик билан боғлиқ баъзи матнларнинг ҳақиқати ва маъносини излаётганларга йўл очиб беради.

* (С.А.В.) – соллаллоҳу алайҳи васаллам. «Аллоҳнинг саломи ва саловати бўлсин». Пайғамбаримиз Муҳаммаднинг номи зикр қилинганда айтилади.

Муртадлик учун жазо каби мунозарали саволга жавоб бериш учун мусулмон ҳуқуқшунослар тўлиқ талқин қилиш ёки ижтиҳод қилиш амалиётига киришадилар. Ушбу тадқиқотда кўриб чиқилган асосий масала шахсий муртадликдир: шахснинг ақидавий эътиқодидаги ўзгариши ва натижада фикр, тушунчалар ва хатти-ҳаракатларнинг ўзгариши. Шахс ўз ақидавий эътиқодларини ўзгартириш ҳаракатини жамоатга ва унинг қонунларига, шунингдек, сиёсий ёки диний бўлсин, қонуний раҳбариятига қарши исён билан боғламаган. У жамоага ҳеч қандай таҳдид қилмаган ва фақат ўзининг таълимот позициясини ўзгартирган. У янги қабул қилган тушунчасини жамоат олдида ҳимоя қилмайди, муртадлигини яширади.

Ушбу тадқиқот қуйидаги саволларга жавоб беради: жамоатнинг тавба қилишга ундаши билан ёки ундамаслигини эътиборга олиб, Худо ўлимни бундай одам учун қонуний равишда жазо сифатида белгилаганми? Шунинг учун, у одамни эътиқодини ўзгартирганлиги сабабли мусулмонлар жамоати томонидан ҳукмдорларининг берган вазифасига биноан ҳеч қандай сабабсиз уни ўлдириш орқали жазони бериш керакми, агар у одам фикрини ўзгартирган бўлса ҳам? Агар бу шахснинг эътиқодидаги ўзгариш биз айтиб ўтган жиноятлар билан бирга содир этилмаган бўлса ҳам? Агар мусулмон жамиятининг баъзи бир аъзолари ушбу шахсни ўлдирмоқчи бўлсалар, у қонунни ўз қўлига олишдан бошқа нарса учун жазодан ёки қасосдан озод қилинадими?

Худди шундай, бу кишини ва унга ўхшаганларни Исломга мажбуран қайтишга мажбур қилиш мусулмонлар жамоатининг вазифасими? Ёки Қуръон бундай мажбурлашнинг қонунийлигини инкор этадими? Бундан ташқари, Ислом пайдо бўлганидан буён муртадни ўлдириш мусулмонлар жамоатининг вазифаси эканлиги тўғрисида бир овоздан келишилганми? Ёки ушбу нуқтаи назардан етарлича ёритилмаган келишмовчиликлар мавзуси бўлганми? Муртадликка шунчаки Исломдан четлашиш ёки унга тажовуз қилиш сифатида қараш мумкинми? Муртадлик учун ўлим жазосини қўллаб-қувватловчиларнинг аксарияти буни сиёсий жиноят ёки оғир жиноят деб биладими? Бундан ташқари, бу қонун билан белгиланган жазо эканлигини ва нуфузли исломий матнларда аниқ айтилганидек, қонун билан белгиланган жазолар инсоннинг гуноҳи учун хизмат қилади деб фараз қилсак, муртадлик учун ўлим жазоси покланиш ёки кечириш шакли деб ҳисобланадими?

Ушбу тадқиқотнинг мақсади Ислом анъаналарини Қуръон ҳукмронлиги остида жойлаштириш ва шу билан уни Қуръон таълимотига тўлиқ мослаштириш учун намуна бўладиган услубни тақдим этишдир.

БИРИНЧИ БОБ

Муртадлик катта жиноятми?

Исломнинг дастлабки уч асрида муртадлик (*al-riddah*) тўғрисидаги исломий қонуний қарор бўйича бирдамлик йўқлигига қарамай, ислом қонунларида муртадлик учун қонуний равишда белгиланган ўлим жазосининг мавжудлигини қўллаб-қувватлайдиганлар, бундай келишув мавжудлигини даъво қилмоқдалар. Шундай қилиб, улар Пайғамбаримиз саҳобаси Умар ибн ал-Хаттоб, Иброҳим ал-Накх, Сўфян ал-Таври ва бошқа олимлар бундай жазони қўллаб-қувватламадилар. Улар кейинги уламолар томонидан ушбу жазони қайта кўриб чиқишни олдини олиш учун ҳаракат қилдилар.

Муртадлик хатти-ҳаракатлари билан шуғулланишда инсоннинг шахсий қарашлари ва эътиқодларини ифода этиш ҳуқуқига ёки жамоа ўзи энг муқаддас тутган нарсаларни сақлаш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқига устунлик бериш керакми? 2006-йилда Афғонистон фуқароси Абду ал-Раҳман Абдул ал-Маннан насронийликни қабул қилгани, кейинчалик ажрашганлиги, фарзандларидан маҳрум бўлганлиги ва қамокқа ташлангани ҳақида дунё янгиликларида сарлавҳалар пайдо бўлди. Оқибатда у дунё раҳбарларининг босими остида озод қилинди ва Италияда сиёсий бошпана топди. Унинг иши ислом динидаги муртадлик масаласига ва дунёнинг унга бўлган муомаласига аниқлик кирғизиш бўлди. Халқлар одатда эҳтиёткорлик билан сақлашга интилган ўзгармас кадриятлар тўпламига, хусусан, миллий ўзига хослик қийматига эга бўлишади. Ҳозирги асрга қадар деярли ҳар бир миллат ўз динини ўз шахсиятининг энг муҳим таркибий қисми деб ҳисоблашган. Халқларнинг мавжудлиги, тузилиши ва ўзига хослиги уларнинг ўзига хос дин ёки маънавий эътиқод тизимини қабул қилганликлари ва ўзларини танитганликлари билан боғлиқ эди. Мусулмон уламолари динни инсониятнинг бешта зарурий эҳтиёжи қатори ҳисобладилар, бу эса Ислом қонунларида

кўплаб муҳим қарорларнинг асоси сифатида берилди; бундай қарорлардан энг асосийси, қисман Ислом динини миллий даражада ҳимоя қилиш ва ҳимоя қилиш воситаси сифатида қараладиган жиҳодга тегишли эди.

Муртадлик учун қонун билан белгиланган жазо, баъзиларнинг фикрига кўра, шахсий ва жамоавий даражада ҳам қўлланилади, чунки бу динни унга зарар етказиш, манипуляция қилиш ёки унга қарши чиқмоқчи бўлганлардан ҳимоя қилиш заруриятига асосланган. Шу мазмундаги қарорларни чиқаришда мусулмон уламолари бир овоздан эътироф этилган диний эркинлик тамойиллари ўртасида Қуръоннинг «Эътиқод масалаларида мажбурлаш бўлмайди» деган баёнотида ва уларга муртадлик учун ўлим жазосини тасдиқлашида ҳеч қандай зиддият сезилмади. Бизнинг ислом тарихимизнинг турли даврлари давомида ушбу тасдиқ нуқтаи назарни ташкил этди. Кўпчиликнинг фикрига қўшилмаган таниқли дастлабки олимларнинг фикрлари, шу жумладан, саҳобалар Умар ибн ал-Хаттоб (мил. олд. 644-йил ваф. эт.), Иброҳим ал-Накҳ (мил. олд. 715-йил ваф. эт.) ва Сўфян ал-Таври (мил. олд. 777-йил ваф. эт.) ва бошқа таниқли арбобларнинг фикрлари кенг тарқалмаган.

Шу сабабли, ислом ҳуқуқшунослиги тарқатувчилари, аксарият фикҳ уламолари томонидан қабул қилинган ҳукмга нисбатан «келишув» мавжудлигини, муртад ўлим азоби билан Исломга қайтишга мажбур қилиниши керак деган даъвони тарғиб қилдилар. Ушбу қарорнинг ортида турган мақсад динни қадрсизлантиришга бўлган уринишларидан ҳимоя қилиш ёки унинг асосида вужудга келган мусулмон миллати пойдевори, давлат қонунийлигининг асоси ва ислом таълимотининг манбаи бўлган вазифасини бузилиши олдини олиш ва мусулмон давлатидаги қонун ва унга тегишли барча ҳаёт тизимларини кўриклаш эди. Ушбу қарор инсоннинг эътиқод таълимотини ва динини танлаш, ўз эътиқодларини мажбурсиз эркин ифода этиш ҳуқуқига зид келади, бу муҳокамани дастлаб ислохотчилар Жамал ал-Дин ал-Афғоний, Муҳаммад Абдух, Рашид Рида ва бошқалар очган. Ушбу мутафаккирлар Ислом муртадни ўлимга дучор бўлганлиги сабабли Исломга қайтишга мажбур қилиш зарурлигини ўргатаётганидан хавотирда эдилар. Ал-Афғонийнинг машҳур «*Ал-Радад ал Даҳирийн*» китобида мусулмонлар Қуръоннинг амрига бўйсундишлари, улар билан рози бўлмаганлар билан тинч баҳслашишлари, уларнинг даъволарига жавоб беришлари ва улар келтириб чиқарган шубҳа ёки далил-

ларни рад этиши зарурлигини исломий далиллар билан тасдиқлаган. Бирок, ўша пайтда бу масала ҳал қилинмаган ва мунозарали бўлиб қолган, скептиклар эса ўз нуқтаи назарлари билан жамоатчиликка чиқишмаган.

Судан президенти Жаъфар Нумайри Маҳмуд Муҳаммад Тахонинг қатл қилиниши тўғрисида Ислом қонунчилигида қарорлар қабул қилган 1985-йилга қайтсак. Бунинг ортидан Салмон Рушди иши ва кейинчалик Эроннинг имоми Хомейни томонидан уни қатл этиш тўғрисидаги буйруғи пайдо бўлди. Иккала ҳолат ҳам халқаро миқёсда эътиборни тортди ва Ислом ҳозирги Ғарбдаги барча қадриятларнинг: эркинликнинг энг юқори даражадаги душмани деб эълон қилинди. Рушди воқеасидан кейин пайдо бўлган фатволар ва китоблар муртадликни ўлим билан жазолаш тўғрисидаги статус-кво қарорини давом эттирди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг институтлари, янги дунё тартибининг бошқа қатнашувчилари ислом динига қарши ҳужумларни давом эттираркан, Миср ўқимишчиларининг элитаси орасида турли фикрларни ва норозиликни келтириб чиқарди. Қандай қилиб мусулмонлар ўзларини қийнаётган, одамларни Исломдан узоқлаштирган ва ҳужумга дучор қилган бу қийинчилик билан курашишлари мумкин?

Мусулмон ҳуқуқшуносларнинг одатларига риоя қилган ҳолда, ушбу тадқиқотда Худонинг қонунлари ва ҳукмларини тавсифлаш учун кўплик (*hudud*) атамаси ишлатилади. Араблар «*hadd*» лингвистик атамасини икки нарса орасидаги тўсиқ маъносида ишлатар эдилар. Мусулмон ҳуқуқшунослари ва ҳуқуқшунослик методологияси олимлари томонидан қўлланиладиган атамалар асосан «Қуръон тилидан» эмас, аксинча «араб тилидан» олинади. Бунинг ёрқин мисоли, «*hadd*» атамаси ва унинг кўплик тури, «*hudud*». Ушбу атама Қуръоннинг ўн тўрт оятида учрайди. Улардан иккитасида рўза, никоҳ ва ажрашиш, мерос олиш амалиётларига нисбатан «Худонинг қонуни ва буйруқлари» маъносида ишлатилади. Ҳужжатларнинг ҳеч бирида жазо ҳақида сўз юритилмаган, аксинча Худонинг амрлари ва қонунларига риоя қилиш зарурлиги тасдиқланган.

Қуръон Худонинг қонунларига риоя қилишнинг оилага оид масалалар билан боғлиқлигини таъкидлайди, шунинг учун мусулмон ҳуқуқшунослари ушбу Қуръон атамасидан фойдаланишни қандай қилиб ўзгартириб, унинг маъносини жазо тизими соҳасида чеклаб қўйишганлиги бўйича

савол туғилади. «*Hadd*» атамаси лингвистик жиҳатдан олдини олиш ёки тақиқлашни англатади. Шунингдек, ўғирлик ва жинсий зўравонлик учун Қуръонда келтирилган жазоларда «*had*» атамаси ишлатилмайди. Қуръонни очиқчасига бундай зид ҳолда фойдаланишнинг ортида нима ётади?

Ҳукмдор жазо тизимини, тартиб ўрнатиш, ҳурмат қилиш ва мақсадларга эришишнинг энг муҳим воситаси сифатида қарайди. Энг даҳшатли жазо тизими бу ҳокимиятни Худога боғлаш мумкин бўлган тизимдир, чунки ҳукмдор ушбу режим орқали ўз режими учун энг катта фойда келтириши мумкин. Бинобарин, Imam Malik, Abu Hanifah, al-Shafii, Ahmad ibn Hanbal, al-Hasan al-Basri, Sufyan al-Thawri каби тақводор олимлар бундай ҳукмдорларни жазо тизимини суистеъмол қилганликлари ва ўзларининг золим мақсадлари йўлида фойдаланганликлари учун танкид қилганлар. Мусулмон меросининг ёзма корпусини ҳуқуқшуносларининг ваъзларида ва ҳукмдорларга насиҳатларида, шунингдек, уларнинг мактубларида, дарсларида ва ҳуқуқшунослик асарларида бундай танкидларни ўз ичига олади. Дарҳақиқат, бизнинг давримизда «Ислом сиёсати»нинг баъзи тарафдорлари Исломни ва унинг қонунларини бутунлай жазо тизими сифатида кўрсатмоқда. Бинобарин, бундай шахсларнинг аксарияти Ислом қонунларини қўллаш ҳақида гапирганда, улар «Ислом қонуни» тушунчаси остида фақат жазо беришни назарда тутадилар. Шунга ўхшаб, баъзи режимлар ўзларининг диний қатъийлиги ва шариатга (Shari'ah) содиқлигини намоиш этиш учун, маълум жазо чораларини қўллайдилар.

Диннинг поклиги одамларнинг диндорлиги ва динни тушуниш усуллари натижасида юзага келадиган бузилишлар билан кескин фарқ қилади. Бундай бузилишлар диний тушунчаларини бузади, улар қонуний таркибидан бўшатирилган ва бошқа маъноларни келтириб чиқаради. Худо Ўзининг элчиларини одамларда Унга қарши ҳеч қандай шубҳа бўлмасликлари учун юборганлигини эълон қилади, шунингдек, инсониятнинг норозилик ва баҳслашиш қобилиятини ҳамда далил излаш инстинктив истагини ҳам тасдиқлайди. Қуръон Исломга асрлар ўтиши билан ўзларини янгилайдиган уфқларни беради; у Исломнинг абадий таълимоти учун мустаҳкам асос яратади ва унинг қонунлари, тамойилларини аниқлаб беради. Суннат Қуръоннинг энг юқори даражадаги тушунтирилишини акс эттирувчи қўлланмани ташкил этади.

Умуман олганда суннат Пайғамбарга тақлид қилиш методологияси бўлиб ҳисобланади. Демак, биз бир томондан тақлид ва итоаткорлик билан, иккинчи томондан тақлид ҳамда танқидсиз қабул қилиш ўртасидаги асосий фарқларни англашимиз керак. Тақлид қилиш ва итоаткорлик – далилларнинг табиати, ишонувчанлиги ҳамда уларни билиш ҳамда англашга асосланган жараёнлардир. Тақлид қилиш ва танқидсиз қабул қилишга (*al-taqlid*) келсак, улар тегишли далилларсиз фақатгина тақлид қилишни англатади. Ижтиҳод ислом қонунларининг ўзига хос хусусияти, мустақил фикрлаш ва ислоҳ қилишнинг асосий шаклидир. Қуръонни тушунтирадиган ва қўллайдиган манба сифатида суннатни мулоҳаза қилиш ижтиҳодни талаб қилади. Ушбу муҳим экспертиза жараёни вақт ўтиши билан дунёнинг хилма-хиллигини тан олиш ва фикрларни билдириш воситаси ҳисобланади.

ИККИНЧИ БОБ

Муртадликнинг Қуръондаги таърифи

Қуръонда муртадлик тушунчасининг асосий хусусиятлари келтирилган. Хулоса қилиб айтганда, муртадлик ва тавба қилмаслик ёки Исломи ҳамда Худони қабул қилмаслик охирада жазога олиб келади. Муртадлик қилган киши фақат ўзига зарар қилади. Ўз эътиқодларидан бир неча бор юз ўгирганлар, нима қилишларидан қатъий назар, Худонинг мағфирати-га эриша олмайдилар.

Зўрлик билан қилган ва шунинг бошқа иложи бўлмаган киши томонидан қилинган муртадлик, унинг ҳақиқий иймонига таъсир қилмайди. Муртадлик инсоннинг ҳақиқий иймонига таъсир қилиши мумкин бўлган ягона усул – бу қалбни онгли равишда, ҳақиқатни инкор этишга тайёрлик билан очишдир. Заиф иймон, ишончнинг йўқлиги ва Худога соф қалб билан топинмаслик муртадликнинг энг муҳим нуқталаридан биридир. Ҳақиқатни инкор этган киши томонидан амалга ошириладиган ҳар қандай иш барбод бўлади ва бу у кутиши керак бўлган натижадир.¹ «Муртадлик» атамаси, Худо буюрган нарсаларни қабул қилганидан кейин Исломи ва иймондан юз ўгириш маъносини англатади.

Қуръон тушунчасидаги *al-riddah* (*ал-риддаҳ*) ва *al-irtidad* (*ал-иртидад*) атамалари, эришилган нарсадан қолган нарсага қайтишни англатади. Бирок, Қуръоннинг муртадликка оид турли хил матнларининг ҳеч бирида бу фақат Исломдан чекиниш ёки фақат маънавий текисликка тегишли чекиниш деб айтилмаган. Аксинча, Қуръон маънавий ва моддий жиҳатдан ўз ичига олган атамани *radda* (*радда*) феъл билан биргаликда рад этиш ёки бурилиш учун ишлатади. Қуръонда *Riddah* (*Puddah*) исломдан воз кечиш ва қуфрга ташланишдир. Ушбу оятлар огоҳлантириш билан бирга Исломга кирган ҳар бир кишини унга қатъий риоя қилишга ундайди, чунки бу ҳақиқий кўрсатма: ҳаёт ва яшаш учун энг обрўли, мустаҳкам асосдир.

Қуръонда муртадлик ёки *riddah* (*риддаҳ*) тушунчасининг аниқланишини ҳисобга олган ҳолда, Қуръон ушбу лингвистик атамани дин билан боғлиқ оғзаки атама сифатида ишлатиб, турли маъноларни етказиш учун қандай ишлатганлигини кўришимиз мумкин. Оғзаки *al-riddah* (*ал-риддаҳ*) сўзи Исломдан чекинишни англатади. Агар киши Ислом орқали Худога таслим бўлганидан кейин ҳақиқатни инкор қилса, одам ўз иймонидан воз кечади. *Riddah* (*риддаҳ*) асрлар давомида диндан, хусусан, Ислом динидан чекинишга мурожаат қилиш учун ишлатилган. Юқорида айтиб ўтилган оятларнинг бирортасида ҳам Қуръонда *riddah* ёки *irtidad* (*риддаҳ* ёки *иртидад*) – муртадлик гуноҳи ёки жинояти учун ер юзида жазо берилиши ҳақида ҳеч нарса айтилмаган; Муртадни Исломга қайтишга мажбур қилиш ёки агар у буни рад этса, уни ўлдириш кераклиги тўғрисида, улар очиқ ёки бошқа маънода берилмаган. Қуръонда тасвирланганидек, *riddah* (*риддаҳ*) атамаси шахсни муртадлик даражасига олиб келган руҳий ҳолатини акс эттиради. Инсон эркинлиги ислом қонунларининг олий кадриятларидан ва унинг ҳаётий мақсадларидан биридир. Дарҳақиқат, иймон ва айниқса Худонинг ягоналигини тасдиқлаш энг эътиборли роллардан бири, бу одамларни хурофот, бутпарастлик ва яратилган мавжудотларга сиғинишдан халос қилиш ва уларни Қодир Худо билан боғлаш демакдир. Ушбу эркинликни қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш учун кўплаб Қуръон оятлари нозил қилинган. Дарҳақиқат, диний эркинликка бағишланган кўплаб Қуръон оятлари ушбу ҳуқуқни ва уни ҳар қандай ташқи аралашувдан ҳимоя қилиш ҳамда сақлаш мажбуриятини кўриклашда бир-бирини қўллаб-қувватлайди.

Ушбу оятларнинг ичида энг муҳими, «Иймон масалаларида мажбурлаш бўлмайди» деб эълон қилинган оятдир.² Маккадаги кофирлар ҳижрий 4-йилда мусулмонларга қарши уруш очганларида ва баъзи саҳобалар яҳудийликни қабул қилган болаларни Исломни қабул қилишга мажбур қилиш учун Пайғамбаримиздан рухсат сўрадилар. Ислом, бу билан уларнинг яҳудийлар билан яшашларига тўсқинлик қилар эди, Пайғамбар уларга буни қилишни ман этди. Диндан кўра сиёсат билан боғлиқ бўлган бир масалада баъзи динларга, хусусан, насронийликка эргашувчилар орасида одамларни ўз динларига ўтишга мажбур қилиш одат бўлган эди.³ Кўп Қуръон оятлари Пайғамбарга мажбурлаш ҳақида бошқаларга бўлган ишончнинг фойдаси йўқлиги ҳақида аниқ тушунтириш беради.⁴

Қуръоннинг «асл иймонсизликда» давом этишига бўлган муносабати, яъни ҳеч қачон иймон келтирмаган кишининг иймонсизлиги ва иймондан кейин уни тарк этган, куфрга бўлган муносабати ўртасида фарқ бўлиши мумкин. Бундай фарқ, Қуръоннинг асл куфр ҳолатида бўлган кишига берган эркинлигини тан олади, шу билан бирга иймондан кейин уни тарк этган кишига худди шундай эркинликни рад этади. Муртадликдан кейин тавба қилиш ва бундай тавба қабул қилинадими ёки йўқми деган саволларга келсак, буларнинг барчаси илоҳий имтиёзга тегишлидир. Кимнингдир муртадлиги жиноий иш деб топилган бўлса ва бошқа жиноят билан бирга содир этилмаса, ер юзидаги ҳукмдорлар ёки бошқа биров ўртасидаги муомала эмас, балки Худо билан шахс ўртасидаги муомала бўлиб қолади.

УЧИНЧИ БОБ

Пайғамбар ҳаёти давомида муртадлик

Исломда аксиоматик ҳақиқат мавжуд, яъни Қуръон Ислом динини ўз ичига олган ҳар бир таълимот, қонун, тизим, тамойил ва қоидалар учун асосий манба бўлиб ҳисобланади. Суннат – бу Қуръонни тушунтириш, унинг таълимотига қандай бўйсунуш кераклиги тўғрисида намуна ва Пайғамбарнинг Қуръон буюрган нарсаларни адо этишдир. Қуръон ва суннат ўртасида жуда кўп фарқлар мавжуд. Қуръон, аввалига, исломий қонуний қарорлар учун асосий манба бўлиб, саҳих суннат эса Қуръон-

да айтилганларни тушунтириш учун мажбурий манба ҳисобланади. Қуръон ва суннат далилларни ўзаро қўллаб-қувватлайди. Уларнинг ўртасида зиддият, қарама-қаршилик ёки келишмовчилик бўлиши мумкин эмас, шунингдек, суннатнинг бирон бир қисми Қуръонда айтилганларни бекор қилиши мумкин эмас. Суннат Қуръонда тасдиқланган нарсаларга ойдинлик киритади.

Қуръоннинг тамойиллари ва эпистемик методологиясида диний эркинликнинг етишмаслиги аниқ кўрсатилган. Қуръонда кофир ёки муртадга бериладиган жазо, охиратда бериладиган жазо эканлиги аниқ айтилган. Пайғамбар алайҳиссаломнинг даври иймон келтирган, сўнгра икки юзла-мачи ёки муртад бўлган юзлаб одамларнинг гувоҳи бўлган. Дарҳақиқат, уларнинг муртадлиги шу даражага етдики, у Расулуллоҳ ва мусулмонлар жамоатига зарар етказадиган бўлди. Аммо, у «Муҳаммад саҳобаларини ўлдиради», одамларга ўз таълимотини юклайди ёки уларни ўз динларини қабул қилишга мажбур қилади деган айбловлардан сўнг ҳам уларга зарар етказишдан ўзини тийди. Ҳеч қандай ҳолатда Пайғамбар ўлимга ҳукм қилмади, агар бирон бир шахс бундай жазони талаб қиладиган алоҳида жинойтда айбланмаса.

Масалан, Пайғамбаримизнинг (С.А.В.) таржимаи ҳолини аксарият та-рихчилар ва олимлар таъкидлашича, илгари Исломни қабул қилган баъзи одамлар Маккадан Мўъжизавий саёҳатга олиб кетилган куни Худонинг Расули унга нима бўлганлиги ҳақида гапиргандан кейин муртадлик қилганлар. Қуддусда, ундан кейин баъзи мусулмонлар муртад бўлиб, илгари қабул қилган динларини тарк этишди. Пайғамбаримиз тириклигида би-рон бир муртадни ўлдириш, ҳадиснинг турли манбаларида келтирилган-дек, одамларнинг муртадлиги сабабли эмас, балки уруш жинойтларида ёки қотилликда иштирок этганлиги сабабли содир бўлган.⁵ Худо Пай-ғамбаримизга ҳақиқатни инкор қилувчилар ва мунофиқларга қарши ку-рашишни буюрган.

Иймондан кейин иймонга қайтган ҳар бир киши ўлдирилиши керак бўл-ган Худо томонидан нозил қилинган жазо йўқдир. Қуръонда ҳам, Пай-ғамбарнинг ҳаракатларида ҳам, Пайғамбар Худо томонидан муртадлик учун белгиланган жазони тайинлаганидан хабардор бўлганига оид би-рон бир белгини топа олмаймиз. Чунки, агар у бундай жазони билганида

эди, у бошқа ҳолларда аниқ жиноятлар учун жазолашга чақирганлиги сабабли, уни амалга оширишда иккиланмасди.

Мусулмон ҳуқуқшунослари Қуръонда муртадлик учун қонун билан белгиланган жазо сифатида кўриб чиқилиши мумкин бўлган ҳеч нарса йўқлигини кўрганларида, суннат, шу жумладан, Пайғамбарнинг сўзлари ва унинг ҳаракатлари ҳам, бундай жазодан маҳрум бўлганлиги ҳамда танлов қилиш эркинлиги Қуръоннинг қарийб икки юз оятида баён этилган Исломининг энг буюқ қадриятига ишонадиган нарса, улар муртадни ўлдириш керак деган даъвони кўллаб-қувватладилар, улар буни Пайғамбаримиз саҳобаларининг келишувига таянган деб ҳисобладилар. Пайғамбар алайҳиссаломга тегишли бўлган ва бир неча урф-одатлар ҳақида тўлиқ турда етказилмаган ҳадисга мурожаат қилишган, улардан биттасида ҳам шубҳали унсурлар йўқдир.

Пайғамбаримиз ҳаёти давомида эътиборга лойиқ бўлган яна бир мисол, милодий 627-йилда Маккадаги мусулмонлар жамоаси ва Қурайш қабиласи ўртасида тинчлик шартномаси мавжуд бўлиб, унда томонлар ўн йил давомида урушни тўхтатишга келишиб олдилар. Худайбийя сулҳи ўн йил давомида амал қилиши керак эди, аммо Қурайш томонидан бузилганлиги сабабли атиги икки йил давомида амал қилди. Худайбийя сулҳи Пайғамбарнинг муртадлик қилгани учун ҳеч қачон жазо тайинламаслигининг ёрқин кўрсаткичидир, чунки келишувнинг асосий шarti, агар у мавжуд бўлса, уни ушбу тамойилни эътиборсиз қолдиришга мажбур қилган бўлар эди ва албатта у ҳеч қачон Аллоҳнинг кўрсатмасини сиёсий мақсадлар ёки бошқа сабаблар юзасидан бузмас эди. Шартномага кўра, мусулмонлар майдонидан чиқиб кетишни истаган ҳар қандай кишига ҳеч қандай жавобсиз Қурайшга қайтиш ҳуқуқи бериларди. Шартнома Аллоҳнинг бирон бир буйруғини бузмасдан тинчлик учун муҳим истиқболни таклиф этди. Ушбу ҳақиқатни эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Бундан ташқари, диндан қайтиш учун жазони шартнома тузилгандан кейин қонунийлаштирилган деб даъво қилиш билан белгиланмаганлиги ҳақидаги ушбу аниқ кўрсатмаларни четлаб ўтишга уринаётган ҳар бир киши, албатта ҳақсиздир, чунки у тахмин қилинган вақтни кўрсатадиган аниқ тарихий далиллар мавжуд эмас ёки у ҳеч қачон қонунийлаштирилмаган.

Пайғамбар ҳаёти давомида ҳеч қачон муртадни ўлдирмаганлиги аниқ ҳақиқатдир. Агар у ўз динидан қайтганларни ўлдиришга буюрилганлигини ва бу Худонинг ҳукми эканлигини билганида эди, у бирон сабабга кўра бу ҳукмни амалга оширишда иккиланмаган бўлар эди. Ушбу тадқиқотда келтирилган ва муртадларнинг ўлдирилиши билан боғлиқ бўлган ҳолатларга келсак, бу муртадлик бошқа кўплаб жиноятлар билан бирлаштирилган ҳолатларда юз берган. Бундай ҳолатларда муртадлик жамоатга қарши исён ва унга қарши адоват эълон қилиш билан баробардир.

ТҶРТИНЧИ БОБ

Оғзаки суннатда муртадликка жавоб

Пайғамбар алайҳиссаломнинг баёнотларидан ташкил топган оғзаки суннатда муртадни ўлдириш амрини ўз ичига олган ёлғиз ҳадис мавжуд. Ушбу турдаги энг кўзга кўринган ҳадислардан бири ва муртадларга ўлим жазосини бериш масаласида кўпчилик ушбу ҳадисга таяниб, мусулмон ҳуқуқшунослар орасида энг кўп ишлатилган, унда: «Агар кимдир динини ўзгартирса, уни ўлдириш», – деб ёзилади. Ушбу ҳадис Исломнинг дастлабки кунларидан кейин кенг танилди. Бирок, шу вақтгача, бу фақат ёлғиз ҳадис эди (*hatidh ahad*) ва у тўлиқ етказилмаган деб ҳисобланган. Ушбу махсус ҳадис яҳудий раҳбарлари Мадинада мусулмонлар ҳақида ёлғон гапларни тарқатиш, бўлинишлар тузиш ва умуман гуруҳ хавфсизлигини бузиш орқали Пайғамбарни, Ваҳийни ва унинг топшириғини ҳар томонлама йўққа чиқариш учун ҳаракат қилган вазият билан боғлиқ. Бу нарса Ислом динига ишонган, муртадлик қилган ва кейин яна Исломга ишонганлигини билдирган ҳолат эмас эди. Пайғамбар бирон марта ҳам охириги вазиятда кимдир ўлдирмаган. Аммо бу ҳадис ислом дини мисоли сифатида муртадлик учун ўлим жазосини қўллаб-қувватлаган. Ушбу тадқиқот ҳадисни шарҳлаш учун асос сифатида Имом Алига нисбат берилган чалкаш воқеани рад этади. Қуръонда жамоалар ўртасидаги зиддиятлар тўғрисида қуйидагилар ваҳий қилинган:

Агар қалбларида касаллик бўлган мунофиқлар ва ёлғон миш-мишлар тарқатиб, Пайғамбар (С.А.В.) шаҳрида тартибсизликларни келти-

риб чиқарадиганлар бўлса, биз уларнинг душманлик ҳаракатларидан тўхтамаймиз. (Эй Муҳаммад), уларни усталик билан бошқар, шунда улар бу шаҳарда кўп вақт сизнинг қўшнилариңиз бўлиб қолишмайди: Худонинг марҳаматидан маҳрум бўлиб, қаерда бўлсалар, қўлга олинадилар ва барчаси ўлдириладилар. Авваллари [худди шундай гуноҳ қилган ва] вафот этганлар билан Худонинг йўли шундай бўлган ва сиз ҳеч қачон Худонинг йўлида ҳеч қандай ўзгариш топмайсиз!

(33: 60-62)

Қуръондан ушбу оятлар Ислоннинг ички жабҳасига қарши фитнани ва уни бузишга уринишларини тўхтатиш учун нозил қилинган. Демак, агар Ҳаворий айтган ҳадисга биноан: «Агар кимдир динини ўзгартирса, уни ўлдириңг», – деган бўлса, у ушбу сўзларни айтганда, ушбу жиддий хавфсизлик ҳолатини кўзда тутган бўлади. Бизнинг Ислон ҳуқуқшунослиғимизда тез-тез учрайдиган зарарли одат бу ҳадисни Қуръонда аниқ айтилганидан ҳам юқори даражадаги амалиёт даражасига қўйишдир. Бунда ҳадис Қуръонни ойдинлаштириш ва баён қилиш мақомидан (аниқланган нарсага бўйсуннишни кўрсатувчи нарса) Қуръонга тенг ёки параллел ҳолатга кўтарилган. Ушбу жараённинг якуний натижаси, ҳадисларнинг Қуръон устидан ҳукмронлик қилишига ва унга ҳукм чиқарилишига имкон беришдир. Шу сабабли ушбу тадқиқотда ҳадисни ривоят қилувчиларнинг занжирлари ва барча хилма-хил версиялари, шунингдек, уни қўллаб-қувватловчи матнли далиллар ва олимларнинг бу ҳақда айтган сўзлари билан бизгача етиб келганлиги келтирилган.

Шундай қилиб, олимлар уни Қуръонда кўрсатилмаган, шунчаки уни бошқарадиган ва у ерда бўлмаган ҳукмларни чиқариб қандай ишлатганликларини кўришимиз мумкин. Масалан, ушбу ҳадис Қуръонда белгиланган инсон ҳаётини асраб-авайлаш ва ҳимоя қилиш учун жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга ва унинг йўқ қилинишини ҳар қандай йўл билан олдини олишга ундаган тасдиқлашни йўққа чиқаришини назарда тутди. Шунингдек, Қуръоннинг икки юзга яқин ояти эътиқод масалаларида мажбурлаш тамойилини рад этади ва инсонга нимага ишонишини ҳамда қайси динни тутишини танлашда мутлақ эркинлигини белгилайди. Кўриб турганимиздек, Қуръон динни ўзгартириш тўғрисидаги қарор учун ер юзида ҳеч қандай жазо йўқлигини тасдиқлайди (агар шахс бошқа бирон бир жинойтда айбдор бўлмаса). Аксинча, Қуръонда

тасдиқланган нарса шундаки, оддий муртадлик учун (яъни бошқа ҳеч қандай жиноят билан боғлиқ бўлмаган муртадлик) жазони эълон қилиш ҳукуқи фақат Худога тегишли. Ушбу ҳадисни маънолари аниқ ва равшан бўлган Қуръон оятлари асосида кўриб чиқилса, бу ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди. Аммо, ҳадиснинг турли хил версиялари Қуръондан ажратилган ҳолда келтирилганида ва баъзи ҳикоя қилувчилар ушбу ривоятларни бошқа воқеалар билан боғлаганда, ҳадис тушунарсиз бўлиб қолиши мумкин. Бундан ташқари, ривоят занжирлари баъзи ҳадислар билан тўлиқ эмас/ёки заиф бўлиши мумкин ва шунинг учун бундай ҳадислар ишончли манба қаторида кўрилмайди.⁶ Ушбу муаммоларни бирдан-бирига ўтиш занжиридаги қайд этилиш жараёни, аксарият фақат битта ривоятчи билан боғлиқлигини унутмаслик керак. Муртадларни ёки кофирларни олов билан ёқиш ҳақида зикр қилинган баъзи маълумотларда, бу одамлар қилич билан ўлдирилганидан кейин содир бўлганлиги ёки улар тириклайин ёкиб юборилганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумотлар йўқ. Бундан ташқари, биз ушбу манбаларнинг қисқичлигини жиддий чалкашликлар ва номувофикликлар билан ажралиб туришини таъкидлаймиз. Ушбу тадқиқот, шунингдек, Қуръоннинг суннат устидан ҳукмронлик қилишига имкон беришнинг муҳимлигини кўрсатишга ҳаракат қилди. Бошқача қилиб айтганда, суннатнинг тўғрилигини тасдиқловчи Қуръондир, аксинча эмас. Бу урғу Исломнинг дастлабки кунларида Қуръон ва суннат томонидан олиб борилган кўрсатмаларга содиқ бўлган икки тўғри йўл-йўриқлар остида бўлган Абу Бақр ва Умар ибн ал-Хаттобларнинг муносабатлари ва сиёсати билан кучайтирилди.

БЕШИНЧИ БОБ

Муртадлик учун жазо тўғрисида мусулмон ҳуқуқшуносларнинг қарашлари

Ушбу мунозарадаги навбатдаги қадам бу масалада Ислом фикҳи ва ундаги ҳуқуқшуносларнинг фикри ва уларнинг ушбу фикрларини тасдиқловчи асосли далилларни кўриб чиқишдир. Мусулмон ҳуқуқшунослар бу масалада ўзларининг фикрларини икки нарсага асослайдилар: оғзаки суннат ва «Агар кимдир ўз динини ўзгартирса, уни ўлдиринг» дейилган

ҳадиси шарифда. Бундан ташқари, Ислому ва мусулмонларга қарши уруш олиб боргани ёки йўқлигидан катъий назар, динини ўзгартирадиган ҳар бир кишига ушбу ҳадис умумлаштириб қўлланилган.

Иккинчи пойдевор, консенсусга бўлган даъво, нотўғридир: ҳатто олимларнинг «консенсус» ни ташкил этадиган ҳар хил қарашлари билан ҳам, Ислому фикҳ мактаблари бу борада жуда хилма-хил бўлиб келган. Аксарият тан олинган ҳуқуқшунослик мактаблари сиёсий маънода муртадлиқ билан шахсий этиқодларнинг ўзгариши маъносида муртадликни чалкаштириб юборган. Баъзи мактабларда исломда муртадлик жиноят деб ҳисобланиб, унга нисбатан илоҳий тайинланган жазо мавжуд бўлиб, у ҳеч қандай енгилликсиз бажарилиши керак эди. Бошқалар муртадлик шунчаки ўзбошимчалиқ билан жазоланадиган жиноят деб ҳисоблайдилар, учинчи гуруҳ эса муртадлик учун жазо «исломий ҳуқуқий сиёсат» доирасига киради ва мусулмон ҳукмдорлар бунини қонунни, жамоат тартибини ҳамда жамоат бирлигини сақлаш учун ўзларининг шарҳларига кўра қўллашда эркин, деб таъкидлайдилар.

«Сиёсий» хиёнат ва «диний» муртадлик ўртасидаги чалкашлиқ, илгари эслатиб ўтилган Хежази муҳитида кенг тарқалган оғзаки маданиятда вужудга келди, бу яҳудий динини тарқатган ҳар бир кишини ўлдириш керак, деб ҳисоблаган оғзаки анъаналарнинг яҳудий маданияти таъсирида бўлган. Шунингдек, исломий истилолар кўплаб мамлакатларни – ҳаммаси ўз тизимлари, урф-одатлари, маданияти ва қонунларига эга – мусулмон миллати ваколатига кирди. Бундай қонунлар, масалан, содиқликнинг ўзгариши, сиёсий ва ҳуқуқий тартибга қарши исён ва бошқалар билан боғлиқ. Византияликлар, форслар ва бошқаларнинг ҳаммаси босиб олинган мамлакатларда урф-одатларни, маданиятни вужудга келтирган ва ўз навбатида мусулмонлар муҳитини қамраб олган қонунлар ҳамда қоидаларга эга эдилар. Ушбу қонунлар, қоидалар, урф-одатлар ва маданиятлар шу тариқа мусулмон ҳуқуқшунослик тафакқурига ранг берди.

Абу-Бақр (Абу Бақр) ҳалифалиги даврида (милодий 632-634-й.) «муртадлик урушлари» сабаблари аниқ белгиланмаган. Гарчи улар сиёсий ўлчовга асосланган бўлса-да, диний ўлчовга Абу Бақрнинг: «Мен, албатта, намозни закотдан ажратган кишига қарши уруш олиб бораман!» – деган ибораларидагина кўрсатилган. Бундан ташқари, Абу Бақр қонунчилик,

хокимият, жамоат тартиби ва бошқарувнинг барчаси муҳим рол ўйнайдиган ҳар томонлама маънода «дин» тушунчасига таянганлиги ҳамда буларнинг барчаси Шариат (Shari'ah) аҳкомига киритилганлиги сабабли, таълимот ва қонун ўртасида аниқ бўлиниш белгиланмаган. Муртадлик урушларининг мақсади Ислом умматининг аъзолари ёки бирон бир давлат фуқароси сифатида ўз мажбуриятларини ва вазифаларини тарк этган фуқароларни ўзларининг қонуний кучларини дин ҳамда ватанпарварлик олдидаги мажбуриятларни бажаришга мажбур қилиш бўлиб, бу қонунийлик унинг манбаи сифатида фуқароларга юклатилган бурч эди.

Суннийларнинг тўртта Исломий ҳуқуқшунослик мактаблари орасида Ҳанафий (Hanafi) мактаби муртадликни илоҳий равишда тайинланган жазолари бўлган жиноятлар қаторига киритмаган, аксинча уни сияр сарлавҳаси остида ёки жиҳод мавзуси ва шу билан боғлиқ мавзуларда муҳокама қилган. Ҳанафий (Hanafi) ҳуқуқшунослари муртад аёл ўлдирилмаслигини истисносиз эълон қилишади. Фикрлаш ёшига етган ва муртадлик қилган болани ўлдириш керак эмас, балки қамоққа олиш керак. Улар вояга етган муртад эркакни ўлимга маҳкум этиш керак, деб ҳисоблашади, гарчи улар бунга Қуръондан далил келтирмаса ҳам «Ким динини ўзгартирса, уни ўлдириш» деган ҳадисни тушуинмоқдалар. Улар бу ҳадисни Пайғамбаримиз саҳобалари ўртасида бўлган Абу Бакр халифалиги даврида муртадларга қарши уруш очиш зарурати тўғрисида келишувга асосланиб, ижтимоий тартибсизликни олдини олиш усули сифатида қўллаб-қувватлайдилар. Ҳанафий (Hanafi) ҳуқуқшунослари муртадликка сиёсий нуктаи назардан қарашади.

Малики (Maliki) мактабида муртадлик *ал-зина* (*al-zina*) ёки ноқонуний жинсий алоқа каби қонунбузарликлар билан бир хил тоифага киради, аммо бу мактабда муртадлик илоҳий жазо тайинланган жиноят деб ҳисобланмайди. Имом Малик тавба қилмаган муртадларни ўлдириш кераклигини айганда, исломий ҳуқуқий сиёсатга ва тўлиқ бўлмаган ҳадисларга ишора қилди. Ушбу масала бўйича Малики (Maliki) фикри шундан иборатки, муртад эркакми ёки аёлми ўлдирилиши керак.

Шафии «Shafii» мактаби ўзларининг ёндашувларини Қуръон оятларига асосланиб, кўп ширкни рад қилар экан, ҳеч бир мусулмоннинг ҳаётини қонуний равишда уч ҳолатдан ташқари: иймонга келганидан кейин

куфрга қайтишдан, зино ва қотиллик содир этишдан бошқа бир ҳолда олиш мумкин эмаслигини айтди. Имом al-Shafii муртадлик масаласига куйидаги тўртта Қуръон оятлари асосида ёндашди:

(1) «Энди улар билан зулм йўқ бўлмагунча ва барча ибодатлар фақат Худога бағишлангунга Қадар курашингиз» (8:39);

(2) «...қаерда бўлишингиз мумкин бўлса ҳам, Худодан ўзга илоҳиётни тасаввур қилганларни ўлдиришлар, асирга олинлар ва қамал қилинлар, уларни ҳар бир тахмин қилинган жойда кутиб туришлар. Агар улар тавба қилсалар, ибодат қилсалар ва поклик тўловларини берсалар, уларни қўйиб юборинлар, чунки Худо жуда кечиримли ва иноят тарқатувчидир» (9:5);

(3) «Агар сизлардан бирон бирингиз иймонингиздан юз ўгирсангиз ва ҳақиқатни инкор этувчи сифатида вафот этсангиз, уларнинг ишлари дунёда ҳам, охирада ҳам беҳуда кетади. Ана ўшалар дўзахдадирлар, унда абадий қолурлар» (2:217);

(4) «Шунга қарамай, сенга ҳам, сендан олдин ҳам ўтганларга, ваҳий қилинган эди, агар сен илоҳий кучни Худодан бошқа нарсага бағишласанг, ҳамма қилган амалларинг бекорга кетади: чунки сиз (келажак ҳаётда) адашганлар қаторига кирасиз». (39:65) Имом Shafii келтирган биринчи оят курулли тўқнашувларнинг қонунийлигини эътиқод эркинлигини ҳимоя қилиш ва одамларни ўз динларини зўрлик билан ўзгартиришга мажбур қилишга уринишлардан сақланиш воситаси сифатида тасдиқлайди. Shafii мактаби муртадлик ўлим билан жазоланади, деб даъво қилмоқда, чунки бу муртадлик одамнинг ер юзидаги илоҳий мағфират асарлари ўзларининг барча қийматларини ва имкониятни йўқотишига олиб келадиган асл иймонсизликка қараганда анча жиддий ва жирканчроқдир. Бирок, у келтирган тўрт оятнинг бирортасида Қуръонда муртадлик учун илоҳий равишда тайинланган жазо зарурлигини кўрсатмайди.

Ҳанбали (Hanbali) мактабида муртадни «Кимдир динини ўзгартирса, уни ўлдириш» ҳадисига асосланиб, Худо томонидан тайинланган жазо сифатида эмас, балки иймонсизлиги учун ўлдирилиши керак деб ҳисоблайдилар. Ушбу позицияларнинг баъзилари сиёсий маънода муртадлик ва шахсий эътиқод ҳамда ақидаларнинг ўзгариши маъносида муртадлик

Ўртасида аниқ чалкашликларни очиб беради. Бундан ташқари, ушбу мактабларнинг бу масалага оид кўпгина тафсилотлар бўйича фарқлари, ислом ҳуқуқшунослиги тамойилларига риоя қилган ҳолда, муртадлик учун Худо томонидан белгиланган ўлим жазоси мавжуд деган даъвони кўллаб-қувватлайдиган аниқ матн йўқлигининг далилидир. Кўплаб мусулмон ҳуқуқшунослари томонидан илгари сурилган фикрлар, биз кўрганимиздек, муртадлик мусулмонлар жамоасига ва/ёки давлатига қарши уруш юритиш ҳаракати мавжуд деб тахмин қилинган давлат\жамиyat хавфсизлиги ва жамиятнинг ички жабҳасини ҳимоя қилиш билан боғлиқ манфаатларга оид тасаввурларни ўз ичига олади.

Имомит Шиa (Imamite Shia) мактаби учун муртаднинг икки тури мавжуд: Исломда туғилган муртад ва илгари бошқа диндан Исломни қабул қилган муртад. Биринчи тур зудлик билан ўлдирилиши ва тавба қилиш учун ҳеч қандай имконият берилмаслиги керак. Агар киши тавба қилиш учун ташаббус кўрсатса, унинг тавбаси қабул қилинмайди; шунинг учун унга яна Исломга киришга руҳсат берилмаган. Муртадларнинг иккинчи турига тавба қилиш имконияти берилиши керак; агар тавба қилса, унинг тавбаси қабул қилинади, акс ҳолда уни ўлдириш керак. Аёлни ўлдириш керак эмас, балки камаш керак. Ушбу мактаб тарафдорлари муртадликни илоҳий жазо белгиланган жиноят деб ҳисобламайдилар; аксинча, улар буни ўзбошимчалик билан жазоланган жиноятлар қаторига киритишади.

Зоҳирийлар (Zahirite) мактаби муртадлик илоҳий буюрган жазо билан қилинган жиноят эканлигини таъкидлаб, Қуръоннинг «Имон масалаларида мажбурлаш бўлмайди» деган ояти бекор қилинган деб даъво қилмоқда, чунки ҳаётининг охиригача Расулulloҳ бутпараст араблар ё Исломни қабул қиладилар ёки қиличдан ўладилар деб талаб қилдилар. Шунинг учун бу оят фақат баъзи кишиларга, яъни яҳудий ва насронийларга тегишли бўлади. Зайдит (Zaydite) мактаби муртад ўлим жазоси ижро этилишидан олдин тавба қилиш имкониятига эга бўлиши керак, деб ҳисоблайди. Мактаб муртадликни мусулмон миллатига қарши уруш эълон қилиш сифатида қарайди.

Ибади (Ibadi) мактаби бошқа юридик мактаблардан озгина фарқ қилади ва муртад тавба қилмаса, у ҳолда ўлим жазосини белгилайди.

Олимларнинг ушбу масала билан шуғулланиш услубида кузатилган чалкашликлар кўпгина сабаблардан келиб чиққан: ҳуқуқий тизимни қамраб олган ҳаддан ташқари кенг «дин» тушунчаси ва уни барча фуқароларга уларнинг турли хил эътиқодларини ҳисобга олмаган ҳолда қўллаш зарурати; ҳамда ўз эътиқодидаги ўзгаришни диннинг устунларини ўзгартириш ҳаракати билан ёки эътиқод ўзгаришини мусулмон умматига, жамоатига душманлик билан боғлаш тенденциясини аралаштириб юборилади, чунки муртад душманга айланади.

Қуръон одамларни бир-биридан ажратиб турадиган фарқларнинг кўп турларини, шу жумладан, эътиқоддаги фарқларни тан олади. Демак, унда иймон келтирмоқчи бўлганлар иймон келтириши мумкин, кофир бўлишни истаганлар эса кофир бўлиши мумкин. Пайғамбаримиз мусулмонларни одамларни иймонга мажбур қилиш ҳақида ўйлашни ҳам ман қилди, чунки Худо унга шундай деган эди: «... агар Сенинг Парвардигоринг хоҳласа эди, ер юзида яшовчилар, албатта, уларнинг ҳаммаси иймонга эришган бўлар эдилар: сен одамларни ишонтиришга мажбурлай оламан деб ўйлайсанми...?» (10:99)

Эътиқод эркинлиги Қуръонда ҳимоя қилинган ва сақланган. Бундан ташқари, бу Қуръонда белгиланганлигини ҳисобга олсак, у суннатда ҳам кўрсатилгандир. Қуръонда эътиқод ўзгариши учун жазо келгуси ҳаётда кучга кириши аниқ белгилаб қўйилган бўлса, суннатда худди шундай таъкидланганки, гарчи эътиқод ўзгариши бошқа нарсаларсиз ҳам душманлик маъносида талқин қилинган бўлиши мумкин. Уммат, унинг фуқаролари ва манфаатларига таҳдид сифатида, барибир, бу дунё ҳаётида бунинг учун белгиланган жазо йўқдир. Аксинча, бунинг учун жазо фақат охират ҳаётига тегишли, чунки бундай ҳолатда у фақат Яратгувчига тегишли бўлган ҳуқуқдир ва У абадий яшаш жойида гўё ўз ҳаққини йиғади. Худо буни яхши билади.

ОЛТИНЧИ БОБ

Муртадликда айбланган Мусулмон уламолар

Тарихимизнинг айрим даврларида баъзи ҳукмдорлар бу «жазо» дан фойдаланганлар, бунинг учун ҳеч қандай асос йўқ – уни рақиблари юзига уриш мумкин бўлган қуролга айлантирганлар. Бундай муҳолифларга маълум золимларга қаршилик кўрсатган ҳамда ўзларининг мутлақ ваколатларини эгаллашга уриниб, уларга насиҳат қилган, буйруқ берган ва таъқиқлаган таниқли олимлар кирган. Аммо бунга жавобан бундай золимлар янада зулмкор бўлиб қолишди. Мусулмон халқи пайғамбар вафот этганидан кейин, Худо мусулмонлар жамоатининг энг аниқ услубида талаб қилган ўзаро маслаҳатлашувини амалга ошириш учун зарур механизм ва воситаларни ҳеч қачон кашф этмаган. Баъзи художўй олимлар, ўзаро маслаҳатлашув вазифасини бажара оладиган даражада камтарона бўлса ҳам бажаришга ҳаракат қилишди. Аммо, аксарият ҳукмдорлар ўзларини, мусулмон миллатини ва унинг золим ҳукмдорларини авторитаризм тубсизлигига тушиб қолишининг олдини олишдан иборат бўлишига қарамай, бундай овозларни ўчиришга ҳаракат қилишди.

Ислом тарихи давомида олимлар ўзларини ҳокимиятдагилар билан бир қаторда тура оладиган ва ўзига хос посбон вазифасини ўтайдиган кучга айлантиришга интилдилар. Демак, улар Қуръон иборасини *улу ал-амр (ulu al-amr)* («ҳокимиятни ишониб топширилганлар») ҳам ҳукмдорлар, ҳам олимлар маъносида талкин қилишган. Сиёсий қарашларни мартаба билан бирлаштирган, Қуръон ва суннатдан асосли хулосалар чиқариш қобиляти ҳамда ўзаро маслаҳатлашув ва умумий манфаат учун нима хизмат қилишини аниқлаш иродаси-тўғри бошқариладиган халифалар даври тугаши билан бошқа барча воситалар-олимлар ҳокимият тепасида бўлганларга миллат ишларини яқка ўзи бошқаришига йўл қўймасликка интилишган. Маънавий дунёқарашга эга бўлган олимлар жамоат ишларида иштирок этишдан четлатилганлиги сабабли, ҳукмрон элитанинг ўзига хос индивидуаллиги муқаддасланиб, мустаҳкамланди.

Мусулмонлар жамоаси ўз тарихи давомида тарқоқлик, келишмовчиликлар, Қуръонга ва Пайғамбарнинг тирик намунасига бепарволик ҳамда Қуръонни суннатдан ажратиш, бир-бирини боғлайдиган ҳаётий

алоқани тан олмаслик тенденцияси натижасида кўплаб мусибатларга гувоҳ бўлган. Бунга Қуръон ва суннатни фикҳдан ажратиш тенденциясини; Исломи ақидасини Исломи қонунларидан; ундан олдинги олимларнинг фикҳидан ва кейинги олимларнинг ҳуқуқшунослиги; шунингдек, асос солувчи имомларнинг ёзувларини (Abu Hanifah, Ahmad Ibn Hanbal, al-Shafii ва Имом Malikii) қараладиган сўзлар билан бир даражадагидек кўриш тенденцияси.

Мусулмон жамоати Қуръонни тарқатиб, чалкашлик ва хатоларга дучор бўлган пайтдан бошлаб, унинг бирлиги йўқолди. Бу учинчи халифанинг қонунларида бўлиб ўтган ва унинг шаҳид бўлишига олиб келган қўзғолон билан бошланиб, кейин Туя уруши ва Сиффиндаги воқеаларда қатнашган фитналар билан давом этди сўнгра ҳуқуқшунослик ва ҳукмронлик қилишга интиланган ҳамда ҳукмронлик қилган оилалар ўртасидаги қўзғолонлар ҳамда низоларнинг кетма-кетлиги, мазҳаблар ва турли хил мактабларнинг пайдо бўлиши кузатилди. Ҳозирги замонгача бизни суннийлар, шиалар, сўфийлар салафийлар ва бошқа мусулмонлар жамоаси ва анъанавий модернистлар ўртасида беҳисоб тўқнашувлар безовта қилмоқда. Бошқаларни муртадликда ва куфрда айблаш ҳодисасининг умумий кўриниши бутун Исломи тарихини қамраб олган ва ўсишда давом этаётган қурбонларнинг узок рўйхатини келтириб чиқаради, чунки одамлар ҳали ҳам Қуръонга содиқ қолишни ўрганишмаган. Мусулмон уламоларининг таржимаи ҳоли ва мусулмон миллати тарихини ёзишга бағишланган китоблар ичида изланишлар олиб борилган, қувғин қилинган, сургун қилинган ва муртадликда, даҳрийликда ва диндан четланганликда айбланган олимлар, тасаввуфчилар ҳамда ҳуқуқшуносларнинг кўп сонли ҳикояларини топиш мумкин эди. Уларнинг азоб-укубатларининг асли сабаблари, албатта, у ёки бу ҳукмдорни йўлини кесиб ўтганликлари, ҳокимият эгалари ва ёмон обрўга эга бўлган олимлар томонидан маъқул бўлган қарашлар ҳамда таълимотларни қабул қилганларида. Аммо, агар одамлар Қуръонни маҳкам ушласалар ва унда айтилган нарсадан бошқа йўл билан чиқишдан бош тортсалар, улар мусулмонлар жамоатини ҳамда у тутадиган динни кучайтиради, унинг давом этаётган азобли тақдирига дучор бўлишига йўл қўймайди. Буни Худо яхши билади.

ХУЛОСА

Инсониятга ишонишнинг моҳияти тайинланган ва шу асосда улар Худонинг ер юзидаги ўринбосарлари бўлиш вазифасини бажармоқда, бу тўлиқ ва сохта танлов эркинлигига асосланади: «Эътиқод масалаларида мажбурлаш бўлмайди» (2:56); «... сизнинг вазифангиз – хабарни етказишдан бошқа нарса эмас; ҳисоб-китоб бизникидир» (13:40); ва «Айтингки:» «Ҳақиқат (ҳозир) сизнинг Парвардигорингиздан келди: хоҳлаган кимса унга иймон келтирсин ва хоҳлаган киши рад этсин». (18:29)

Икки юздан ортиқ Қуръонда келтирилган оятларда инсониятнинг танлов эркинлигини тасдиқлаши, кейин эса бу эркинликдан фойдаланганларни бундай шаклдаги қаттиқ жазо билан жазолаши мумкин эмас эди, айниқса, ўзларидан бошқа ҳеч кимга зарар етказадиган ҳеч нарса қилмаган бўлса. Муртадлик учун ўлим жазосини тасдиқлаган мусулмон ҳуқуқшунослари, одатда, ўзлари яшаган асрларда, шахсий эътиқод ўзгириши маъносида муртадлик кўпинча мусулмонга содиқликдан бутунлай юз ўгириш натижасида жамият ва унга боғлиқ тизимлар, қонунлар ва маданиятни рад этиш бўлганлиги сабабли шундай қилдилар. Бундай ҳолда, динга ишонмаслик, мусулмонлар жамоаси асос солган ҳамма нарсадан бутунлай воз кечиш билан баробардир.

Ушбу тадқиқот мусулмонларнинг ўзлари томонидан ислом меросини кўриб чиқишга бағишланган жуда зарур, жиддий тадқиқотлар учун намуна тақдим этишга қаратилган. Қуръон ва суннатнинг ниятлари ва юксак кадриятлари тўғрисида чинакам тушунчалар ёйила бошлаганда, бу ҳеч қачон шунчаки мутаассиблик ва Исломни ҳимоя қилиш учун кўр-кўрона шов-шувдан келиб чиқмайдиган даражадаги қувват манбаи бўлади; бунинг ўрнига у мусулмонларга Ислом душманлари ва камситувчиларига қарши, мақсадга мувофиқ тушунча воситаси бўлиб хизмат қилади.

Муаллиф

ТАҲА Ж. АЛАЛВАНИ – Ал-Азҳар университети битирувчиси ва халқаро миқёсда таниқли ислом ҳуқуқ назарияси, (fiqh) ва usul al-fiqh соҳалари бўйича мутахассис. Шунингдек, у кўплаб асарлар муаллифи ва Исломий Фикҳ Академиясининг аъзоси.

Изоҳлар

1. Қуръон муртадлиқка 2:217; 3:86; 3:90-91; 3:98; 3:106; 3:177; 4:137; 5:54; 16:106; 22:11; ва 47:32 оятларида мурожаат қилади.
2. 2:256.
3. Ёрқин мисол – Испания инквизицияси, 12-асрга келиб Марказий ва Ғарбий Европада бидъат учун жазолари оғирлиги билан машҳур бўлган Рим католик трибунаси. 1492-йилда монархлар Фердинанд ва Изабелла томонидан чиқарилган қирол фармонлари (Алҳамбра фармони) ва 1501 яхудийлар ва мусулмонларга бошқа динни қабул қилиш ёки Испанияни тарк этишни буюрдилар.
4. Масалан, 6:107 ва 10:99.
5. Бошқа муртадларнинг ўзига хос мисоллари ва уларнинг Пайгамбар ҳаёти давомида мусулмон жамоати томонидан қилган муомаласи учун ушбу тадқиқотнинг тўлиқ нашрига мурожаат қилинг.
6. Муртадлиқка оид ҳадисларда келтирилаган аниқ мисоллар учун илтимос, тадқиқотнинг тўлиқ нашрига мурожаат қилинг.

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари – китобнинг асл мазмуни тўғрисида ўқувчиларга тушунча бериш учун мўлжалланган қисқача шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашридир.

Муртадлик (ал-риддах) учун қонуний равишда белгиланган жазо қандай ва буни Қуръоннинг 2:256-оятида назарда тутилган диний бағрикенгликни талаб қилган “иймон билан қандай боғлиқлиги бор”?

Пайғамбаримиз бутун умри давомида ҳеч қачон муртадни ўлимга маҳкум этмаганликлари аниқ ҳақиқатдир. Шунга қарамай, бу масала асрлар давомида мусулмон дунёсини азоблаган энг мунозарали масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Шунингдек, бугунги кунда бу оммавий ахборот воситаларида жуда зарарли нашрларнинг манбаси ҳисобланади, чунки ислом ҳуқуқшунослиги инсон ҳуқуқлари ва сўз эркинлигини ашаддий менсимаганликда айбланмоқда.

Одамни сабабсиз ўлдириш Қуръонга биноан бутун инсониятнинг ўлдирилишига тенгдир. Шунинг учун ҳамдардлик ва адолат, эътиқод эркинлиги манфаатлари учун ушбу мавзу бир мартаба ва аниқ ҳал қилиниши жуда муҳимдир.

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ